

NGHIÊN CỨU NGHI LỄ CÚNG TẾ TIẾT HẠ ĐIỀN QUA NGUỒN THƯ TỊCH HÁN NÔM: TRƯỜNG HỢP THỜ CÚNG THẦN LINH Ở TỈNH PHÚ THỌ

Nguyễn Thị Hoàng Yến
Viện Hán Nôm

Tóm tắt: Lễ Hạ điền là một lễ thức, một công đoạn trong sản xuất nông nghiệp của cộng đồng làng Việt và có sự tham gia của phần lớn dân làng. Lễ cúng này có vai trò quan trọng trong các lễ thức nông nghiệp ở phần đông các làng, cầu mong mưa thuận gió hoà, mùa màng bội thu. Ý nghĩa của lễ cúng Hạ điền thể hiện mối quan hệ gắn bó giữa con người với thiên nhiên. Đồng thời, lễ cúng này là sinh hoạt văn hoá tín ngưỡng của người dân Phú Thọ xưa. Thời điểm diễn ra lễ cúng thường vào tháng 5, tháng 6 Âm lịch. Lễ vật cúng là những sản phẩm nông nghiệp mang đặc trưng địa phương. Địa điểm tổ chức cúng tế thường diễn ra tại đình. Thông qua nguồn văn bản tục lệ Hán Nôm của tỉnh Phú Thọ lưu trữ tại Viện Nghiên cứu Hán Nôm, chúng tôi khảo cứu nghi lễ cúng tiết Hạ điền nhằm tìm hiểu nghi thức tín ngưỡng nông nghiệp truyền thống, một sinh hoạt văn hoá của làng xã xưa phản ánh khát vọng của người dân về cuộc sống bình yên, no đủ.

Từ khoá: Hạ điền, nghi lễ, nông nghiệp, thần linh, tỉnh Phú Thọ

Nhận bài ngày 15.11.2024; gửi phản biện, chỉnh sửa, duyệt đăng ngày 20.01.2025

Liên hệ tác giả: Nguyễn Thị Hoàng Yến; email: hoangyenhanom@gmail.com

1. ĐẶT VẤN ĐỀ

Theo Bùi Xuân Đính, "Lễ Hạ điền là một nghi thức của tín ngưỡng nông nghiệp, cũng là một lễ thức, một công đoạn trong sản xuất nông nghiệp của cộng đồng làng Việt, mở đầu vụ cấy lúa, thời điểm cụ thể tùy thuộc vụ lúa chiêm hay lúa mùa. Các làng đồng mùa thường tiến hành vào một ngày tốt, giáp tiết tiểu thử (đầu tháng sáu) đúng một tháng sau lễ Gieo mạ. Câu ca "Tua rua đi bắc mạ mùa/Tiểu thử đi bừa cấy ruộng nông sâu" thể hiện thời điểm tiến hành hai lễ tiết Bá cốc và Hạ điền ở các làng đồng mùa. Ở các làng đồng chiêm, lễ Hạ điền thường tiến hành khoảng đầu tháng một, hai tháng sau lễ Gieo mạ.

Có sự chênh lệch về khoảng cách thời gian từ lễ Bá cốc (gieo mạ) đến lễ Hạ điền (cấy lúa) giữa vụ mùa và vụ chiêm là do đặc điểm của cây mạ và cây lúa của hai vụ, được dân gian đúc kết "Mạ chiêm ba tháng chưa già/Mạ mùa tháng rưỡi ắt là chẳng non". Điều này liên quan đến tiết trời, thời tiết diễn ra mùa vụ.

Lễ Hạ điền có vai trò quan trọng trong các lễ thức nông nghiệp ở phần đông các làng. Trước hết phải cày bừa kỹ thửa ruộng công thuộc hạng "nhất đẳng điền" ở gần bệ thờ thần Nông hoặc gần khu cư trú của làng. Trên ruộng cấy một cây nêu là cây tre bánh tẻ, cao, thẳng, đủ ngọn, cành, không bị sâu bệnh ở giữa; xung quanh cây nêu cấy một ít cây khoai nước và để một số bó mạ. Cùng với việc chuẩn bị ruộng cấy, còn phải cử chúa đồng (hay người xuống đồng), phải là một lão nông tri điền khỏe mạnh, không bị dị tật, vợ chồng song toàn, đông con nhiều cháu (đủ cả trai, gái) gia đình khá giả. Sau lễ tế (hoặc lễ cầu) thần Nông tại ruộng hoặc ở đình, chúa đồng mặc áo đỏ, chít khăn đỏ, cấy một vài cây mạ quanh

cây nêu. Trên bờ, đông đảo dân làng đánh trống, té nước, huýt sáo... tượng trưng cho tiếng sấm, gió và mưa, ngụ ý cầu mưa thuận gió hòa, để cho lúa sinh trưởng tốt, mùa màng bội thu. Sau khi làm lễ này, các gia đình mới tiến hành cấy lúa."¹

Hơn nữa, Phú Thọ là vùng đất nằm trong cái nôi của văn hoá lúa nước, là tỉnh sản xuất nông nghiệp là chính. Chính vì thế, các địa phương thường tổ chức nghi lễ cúng tiết Hạ điền để cầu mong mùa màng bội thu.

Về diên cách tỉnh Phú Thọ trong lịch sử, Phú Thọ được coi là vùng đất tổ cội nguồn của Việt Nam. Tương truyền tại nơi đây các vua Hùng đã dựng nên nhà nước đầu tiên của Việt Nam - nhà nước Văn Lang, kinh đô là Phong Châu, tức xung quanh thành phố Việt Trì ngày nay.

Thời Hùng Vương, nhà nước Văn Lang được chia thành 15 bộ, trong đó Phú Thọ thuộc bộ Văn Lang, trung tâm của nước Văn Lang. Thời An Dương Vương, quốc hiệu Âu Lạc, Phú Thọ thuộc huyện Mê Linh. Dưới thời Bắc thuộc (từ năm 111 trước Công nguyên đến thế kỷ thứ 10), Phú Thọ thuộc quận Mê Linh, Tân Xương, Phong Châu. Thời kỳ phong kiến độc lập nhà Lý Trần, Phú Thọ thuộc lộ Tam Giang. Từ thời nhà Lê đến đầu triều nhà Nguyễn (1428 - 1891), phần lớn tỉnh Phú Thọ ngày nay thuộc tỉnh Sơn Tây trừ huyện Thanh Xuyên và huyện Yên Lập thuộc tỉnh Hưng Hóa (huyện Thanh Xuyên nay là 3 huyện Tân Sơn, Thanh Sơn và Thanh Thủy; huyện Yên Lập thuộc phủ Quy Hóa nay thuộc tỉnh Phú Thọ). Năm Minh Mệnh thứ 12 (1831), nhà vua đã tiến hành cải cách hành chính, đổi tất cả các trấn trong nước là tỉnh, phân lại địa giới các tỉnh, chia tách một số huyện lớn...

Sau khi đánh chiếm Bắc Kỳ, tỉnh Hưng Hóa được chia thành nhiều tiểu quân khu: tiểu quân khu Tuyên Quang, tiểu quân khu Lào Cai, tiểu quân khu Yên Bái... Sau khi cắt đi 16 châu, 4 phủ và hai huyện Trấn Yên, Văn Chấn để thành lập các đạo quan binh, khu quân sự, tiểu quân khu, Toàn quyền Đông Dương đã điều chỉnh một số huyện của tỉnh Sơn Tây sang, cộng với các huyện còn lại để thành lập tỉnh Hưng Hóa mới. Ngày 5 tháng 5 năm 1903, Toàn quyền Đông Dương ký nghị định thành lập thị xã Phú Thọ trên cơ sở làng Phú Thọ thuộc tổng Yên Phú, huyện Sơn Vi, đổi tên tỉnh Hưng Hóa thành tỉnh Phú Thọ. Khi đó tỉnh Phú Thọ gồm có 2 phủ (Đoan Hùng, Lâm Thao), 8 huyện (Tam Nông, Thanh Thủy, Sơn Vi, Thanh Ba, Phù Ninh, Cẩm Khê, Hạ Hòa, Hạc Trì) và 2 châu (Thanh Sơn, Yên Lập).²

Việt Nam là nước nông nghiệp gắn với nền văn hoá sản xuất lúa nước. Vì vậy, rất nhiều hoạt động thực tiễn, sinh hoạt văn hoá làng xã và tâm linh đều gắn với mùa màng, thể hiện mong muốn của người dân cầu mong mưa thuận gió hoà, mùa màng bội thu. Khảo cứu từ một số văn bản tục lệ tỉnh Phú Thọ viết bằng chữ Hán, chữ Nôm được lưu trữ tại Viện Nghiên cứu Hán Nôm, chúng tôi sẽ tìm hiểu nghi lễ cúng tiết Hạ điền về thời gian, địa điểm diễn ra lễ cúng, lễ vật cúng tế, nguồn kinh phí mua sắm lễ vật, lệ kính biếu và thụ lộc sau khi cúng tế.

2. NỘI DUNG

2.1. Thời gian và lễ vật cúng tiết Hạ điền

Lễ vật dâng cúng thường là các sản phẩm có sẵn ở địa phương, vì vậy mang đặc trưng của địa phương đó. Ví dụ, các tỉnh đồng bằng có nhiều sông, hồ, ao thì lễ vật cúng có các món ăn được chế biến từ cá. Phú Thọ là tỉnh trung du miền núi, lễ vật được nhiều thôn xã cúng thường là lợn, gà, xôi, trâu cau, rượu, bánh trái...

Qua các văn bản tục lệ Hán Nôm của một số địa phương ở tỉnh Phú Thọ được lưu trữ tại

¹ Bùi Xuân Đính (2022), Bách khoa thư làng Việt cổ truyền, Nxb Chính trị quốc gia sự thật, Hà Nội, tr.643-644.

² Theo trang web http://svhttdl.phutho.gov.vn/tin/gioi-thieu-ve-tinh-phu-tho_125.html

Viện Nghiên cứu Hán Nôm, chúng tôi thống kê các loại lễ vật được người dân tỉnh Phú Thọ chuẩn bị vào dịp cúng Hạ điền.

Bảng 1. Lễ vật cúng Hạ điền

TT	Tên sách	Ký hiệu	Ngày	Lợn	Gà	Xôi	Trầu	Rượu	Bánh	Khác
1.	Phú Thọ tỉnh Cẩm Khê huyện Phú Khê tổng Xuân Ứng xã tục lệ (Xuân Ứng)	AFa12/2	1/6							1 cỗ gà
2.	Phú Thọ tỉnh Cẩm Khê huyện Phương Xá tổng Phương Xá xã tục lệ (Phương Xá)	AFa12/2	ngày tốt							Hoặc thịt trầu, bò, lợn, hoặc 5 lễ gà xôi, chuối
3.	Phú Thọ tỉnh Cẩm Khê huyện Trương Xá tổng Phú Lạc xã tục lệ (Phú Lạc)	AFa12/4	1/6					2 bình		2 cỗ gà
4.	Phú Thọ tỉnh Cẩm Khê huyện Văn Bán tổng Thụy Liễu xã Mạch Lũng thôn tục lệ (Mạch Lũng)	AFa12/7	15/4			+	12 miến g	1 bình		3 cỗ gà
5.	Phú Thọ tỉnh Hạ Hoà huyện Y Sơn tổng Thanh Hương xã tục lệ (Thanh Hương)	AFa12/16	1/5			+	+	+		1 cỗ gà
6.	Phú Thọ tỉnh Lâm Thao phủ Sơn Vi huyện Do Nghĩa tổng Vu Từ xã tục lệ (Vu Từ)	AFa12/24	1/6			+	+	+		lợn hoặc gà
7.	Phú Thọ tỉnh Phù Ninh huyện Hạ Giáp tổng	AFa12/17	11/5			+	+	+		2 cỗ gà

TT	Tên sách	Ký hiệu	Ngày	Lợn	Gà	Xôi	Trầu	Rượu	Bánh	Khác
	Thanh Thủy xã tục lệ (Thanh Thủy)									
8.	Phù Thọ tỉnh Phù Ninh huyện Kim Lăng tổng Chân Mộng xã tục lệ (Chân Mộng)	AFa12/19	ngày tốt tháng 5			+	+	+		2 cỗ gà
9.	Phù Thọ tỉnh Phù Ninh huyện Kim Lăng tổng Tiên Á xã tục lệ (Tiên Á)	AFa12/19	ngày tốt tháng 5			1 đầu	3 quả cau	1 bình		1 cỗ gà
10.	Phù Thọ tỉnh Lâm Thao phủ Vĩnh Lại tổng Bán Nguyên xã tục lệ (Bán Nguyên)	AFa12/28	1/6			+				gia súc, kim ngân, quần áo mã
11.	Phù Thọ tỉnh Phù Ninh huyện Hạ Giáp tổng Hạ Giáp xã Yên Lăng thôn tục lệ (Yên Lăng)	AFa12/18	20/5		+	+	+	+		
12.	Phù Thọ tỉnh Phù Ninh huyện Phù Lão tổng Thái Bình xã Phúc Lâm thôn tục lệ (Phúc Lâm)	AFa12/20	khôn g ghi			1 cỗ 10 đầu gạo	40 miếng g	1 chén		
13.	Phù Thọ tỉnh Tam Nông huyện Dị Nậu tổng Dị Nậu xã tục lệ (Dị Nậu)	AFa12/30	1/6		+	+				Trước kia thịt 1 con lợn, nay gà xôi
14.	Phù Thọ tỉnh Phù Ninh huyện Từ Đà tổng Nha Môn xã tục lệ (Nha Môn)	AFa12/21	15/5			2 mâm m	+	+		2 mâm gà

TT	Tên sách	Ký hiệu	Ngày	Lợn	Gà	Xôi	Trầu	Rượu	Bánh	Khác
15.	Phú Thọ tỉnh Phù Ninh huyện Trâm Nhĩ tổng Vân Mộng xã tục lệ (Vân Mộng)	AFa12/22	9- 10/4		+	6 đầu	100 miên g	1 bình	4 cái bánh dày, 4 cái bánh chung	1 cỗ gà, 4 mâm cỗ chay; Được mùa thịt 1 con lợn; Mát mùa 1 cỗ gà, 6 đầu xôi, trầu, rượu.
16.	Phú Thọ tỉnh Thanh Ba huyện Hoàng Cương tổng Tinh Xá xã tục lệ (Tinh Xá)	AFa12/33	20/5		+	+	+	+		
17.	Phú Thọ tỉnh Thanh Ba huyện Hoàng Cương tổng Phú Động xã tục lệ (Phú Động)	AFa12/33	1/6				+			
18.	Phú Thọ tỉnh Thanh Ba huyện Lương Lỗ tổng Lương Lỗ xã tục lệ (Lương Lỗ)	AFa12/35	1/5		+	+	+	+		2 mâm gà
19.	Phú Thọ tỉnh Thanh Ba huyện Mạn Lạn tổng Mạn Lạn xã tục lệ (Mạn Lạn)	AFa12/36	ngày tốt tháng 5		+					
20.	Phú Thọ tỉnh Thanh Ba huyện Ninh Dân tổng Đại Đông xã tục lệ (Đại Đông)	AFa12/40	ngày tốt tháng 5		5co n	5 đầu	+	+		1 mâm cỗ chay

TT	Tên sách	Ký hiệu	Ngày	Lợn	Gà	Xôi	Trầu	Rượu	Bánh	Khác
21.	Phú Thọ tỉnh Thanh Ba huyện Ninh Dân tổng Năng Yên xã tục lệ (Năng Yên)	AFa12/40	19/7	4con		4 mâm	4 hộp	4 bình		
22.	Phú Thọ tỉnh Lâm Thao phủ Sơn Vi huyện Xuân Lũng tổng Hi Cương xã tục lệ (Hi Cương)	AFa12/29	25/5							không ghi

Từ bảng 1, chúng tôi thống kê thời gian các làng xã thường tổ chức lễ cúng Hạ điền là vào các tháng 4, 5, 6 và 7. Trong đó, hầu hết các thôn/xã tổ chức cúng vào tháng 5 và tháng 6 nhiều nhất. Tháng 5 có 11/22 thôn xã tỉnh Phú Thọ tổ chức cúng Hạ điền. Tháng 6 chỉ cúng vào ngày mùng 1, gồm 6/22 thôn xã. Tháng 4 có 2/22 thôn xã cúng Hạ điền, ngày 10/4 (1/22 thôn xã) và ngày 15/4 (1/22 thôn xã). Muộn nhất là cúng Hạ điền vào ngày 19 tháng 7 (1/22 thôn xã). Như vậy, xã Vân Mộng tổ chức lễ cúng Hạ điền sớm nhất vào ngày mùng 9 và mùng 10 tháng 4. Xã Năng Yên cúng lễ Hạ điền muộn nhất vào ngày 19 tháng 7. Thời gian các thôn xã cúng Hạ điền sớm nhất và muộn nhất cách nhau hơn ba tháng. Căn cứ vào thời gian tổ chức lễ cúng Hạ điền cho thấy, các làng xã tỉnh Phú Thọ tiến hành trồng cấy vụ lúa mùa.

Về lễ vật cúng, các thôn/xã của tỉnh Phú Thọ chủ yếu sắm sửa gà, xôi, trầu cau, rượu để cúng Hạ điền. Cụ thể, lễ vật gà 13/22 thôn xã, gà có thể là cổ gà (từ 1 đến 3 cổ), mâm gà (2 mâm), nhiều nhất 5 con gà tuy nhiên có thôn làng không ghi cụ thể số lượng con gà. Xôi có 17/22 thôn xã, trong đó số lượng xôi 1 đầu (xã Tiên Á), 10 đầu (thôn Phúc Lâm), 2 mâm (xã Nhan Môn), 5 đầu (xã Đại Đồng), 6 đầu (xã Vân Mộng), 4 mâm (xã Năng Yên) còn lại 11/22 thôn xã lễ vật cúng xôi nhưng không ghi rõ số lượng cụ thể. Dùng trầu cau cúng có 14/22 thôn xã, số lượng 100 miếng trầu (xã Vân Mộng), 40 miếng (thôn Phúc Lâm, xã Thái Bình), 12 miếng (thôn Mạch Lũng), 4 hộp trầu cau (xã Năng Yên), 3 quả cau (xã Tiên Á), còn lại 10/22 thôn xã không ghi cụ thể số lượng trầu cau cúng. Rượu có 15/22 thôn xã dùng để cúng lễ Hạ điền. Số lượng rượu cúng nhiều ít khác nhau, nhiều nhất 4 bình rượu chiếm 1/22 thôn xã (xã Năng Yên), 2 bình rượu có 1/22 thôn xã (xã Phú Lạc), 1 bình rượu có 3/22 thôn xã (thôn Mạch Lũng; xã Tiên Á và xã Vân Mộng), 1 chén rượu 1/22 thôn xã (thôn Phúc Lâm) và 9/22 thôn xã cúng rượu nhưng không ghi rõ số lượng cụ thể. Còn bánh để cúng chỉ có 1/22 thôn xã, cụ thể là xã Vân Mộng dùng 4 cái bánh dày, 4 cái bánh chưng làm lễ vật cúng Hạ điền. Một số thôn làng không quy định cụ thể lễ vật để cúng mà có sự thay đổi, lựa chọn cho phù hợp với điều kiện kinh tế lúc ấy, cụ thể tục lệ xã Phương Xá quy định lễ vật cúng hoặc thịt trâu, bò, lợn hoặc 5 lễ gà xôi, chuối. Tục lệ xã Vu Tử quy định cúng lợn hoặc gà. Còn tục lệ xã Bản Nguyên quy định lễ vật cúng là gia súc, kim ngân, quần áo mã, nhưng gia súc không ghi rõ là trâu, bò hay lợn, gà. Lễ vật cúng bên cạnh lễ mặn còn có mâm cỗ chay 2/22 thôn xã. Ngoài ra, xã Bản Nguyên còn cúng thêm kim ngân, quần áo mã. Xã Phú Động chỉ dùng trầu cau cúng Hạ điền và xã Hi Cương thì không quy định cụ thể lễ vật cúng. Do lễ vật cúng trước kia khá tốn kém tiền bạc, gây phiền phức cho người dân nên xã Dị Nậu đã giảm bớt lễ vật cúng. Cụ thể, trước kia thịt 1 con lợn, nay dùng gà xôi. Tục lệ xã Vân Mộng thì mua sắm lễ vật cúng phụ thuộc vào mùa màng. Năm được mùa, thịt 1 con lợn còn năm mất mùa 1 cổ gà, 6 đầu xôi, trầu, rượu. Như vậy, chúng ta có

thể thấy phần lớn các thôn xã ở tỉnh Phú Thọ xưa không mua nhiều lễ vật cúng Hạ điền, không tốn kém nhiều tiền bạc và còn tùy điều kiện kinh tế để mua sắm. Các lễ vật cúng tiết Hạ điền là sản phẩm của nông nghiệp trồng cây, chăn nuôi.

2.2. Địa điểm cúng Hạ điền

Các thôn/xã tổ chức cúng Hạ điền với mục đích cầu mong cho mưa thuận gió hoà, mùa màng bội thu. Vì vậy, lễ cúng ấy không chỉ cúng tại đình hoặc miếu mà có thể cúng ở nhiều nơi khác. Thông thường, các việc cúng lễ Thành hoàng, thần linh bản thổ diễn ra tại đình, đền, miếu. Trước hết, chúng ta tìm hiểu chức năng của đình, miếu và công quán trong đời sống làng xã.

Đình là công trình kiến trúc, nơi sinh hoạt chính trị, xã hội, hành chính và cũng là nơi thờ Thành hoàng làng, tồn tại ở tuyệt đại đa số các làng Việt trên vùng trung du và châu thổ Bắc Bộ. Đình thường được xây dựng ở giữa làng, trên thế đất cao ráo, thường là cao nhất làng. Thế đất của đình thường liên quan đến thế đất của làng. Mỗi làng có cách giải thích khác nhau về thế đất của đình làng mình nằm trên một vị trí nào đó, phía trước có gò đồng làm "án" và thế đất này có liên quan đến tính cách và các đặc điểm khác của dân làng. Nhìn chung, đình các làng đều tọa lạc trên thế đất có long mạch, tạo thành thế âm dương cân bằng theo quan niệm "Lưỡng phân, lưỡng hợp" ("Tả thanh long, hữu bạch hổ"). Đình có vị trí và chức năng quan trọng trong đời sống của cư dân làng Việt. Trước hết, đình là trung tâm hành chính, nơi hội họp của dân làng, nơi làm việc của bộ máy chức dịch và của Chánh, phó tổng khi giải quyết công việc của làng xã, nơi diễn ra các cuộc họp của dân làng để bàn và quyết định một công việc quan trọng.

Đình là nơi thờ Thành hoàng, những người đặt Hậu nên đình là trung tâm tổ chức các hoạt động thờ cúng của dân làng. Các lễ thức chính là ngày sinh, ngày hoá, ngày khánh hạ của Thành hoàng, theo ghi chép trong thần tích. Ngoài ra còn có các lễ thức liên quan đến chu kỳ sản xuất nông nghiệp và các lễ tiết trong năm. Vì vậy, đình phản ánh các đặc điểm về tín ngưỡng, sinh hoạt văn hoá, hội hè, phong tục tập quán của dân làng.³

Miếu là một ngôi nhà thấp nhỏ, kiến trúc đơn giản, thường không có các mảng điêu khắc; là nơi thờ thần (Thành hoàng), song có khi chỉ là nơi thờ những người chết vì nguyên nhân, tình tiết đặc biệt hoặc những hiện tượng, địa điểm "thiên" như bờ sông, hồ có nhiều người chết đuối hoặc ven đường giao thông lớn xảy ra nhiều vụ tai nạn... người ta dựng một ngôi miếu tại đó để tưởng nhớ những người đã chết vì tai nạn và cầu mong tai nạn không tiếp tục xảy ra, đồng thời nhắc nhở mọi người qua đoạn đường đó cần hết sức thận trọng.⁴

Công quán gồm ba gian, năm gian hoặc bằng tre, gỗ, gạch, ngôi thì gọi là quán hoặc là điểm. Quán ở trong làng là chỗ canh phòng, hội họp. Quán ngoài đồng là nơi nghỉ ngơi của nông dân ở ngoài đồng. Quán do dân góp xây dựng hoặc do tư nhân bỏ tiền của ra xây làm phúc, cũng một nơi công ích vậy.⁵

Qua khảo cứu từ các văn bản tục lệ Hán Nôm của một số địa phương tỉnh Phú Thọ, chúng tôi nhận thấy các thôn xã ở tỉnh Phú Thọ tổ chức cúng lễ Hạ điền tại các địa điểm như sau:

Bảng 2. Địa điểm diễn ra lễ cúng Hạ điền

TT	Tên sách	Ký hiệu	Đình	Miếu	Đàn tế	Gò	Cánh đồng	Điểm	Công quán
1.	Xuân Ứng	AFa12/2	+						
2.	Phương Xá	AFa12/2	+				+	+	
3.	Phú Lạc	AFa12/4	+						

³ Bách khoa thư làng Việt cổ truyền (sdd), tr.613-621.

⁴ Bách khoa thư làng Việt cổ truyền (sdd), tr.649.

⁵ Mai Viên Đoàn Triển (2007), An Nam phong tục sách, (Nguyễn Tô Lan dịch chú), Nxb Tri thức, Hà Nội, tr.45.

4.	Mạch Lũng	AFa12/7	+						
5.	Vu Từ	AFa12/24		+		+			
6.	Thanh Thuý	AFa12/17	+						
7.	Bản Nguyên	AFa12/28							+
8.	Mạn Lạn	AFa12/36	+						

Từ bảng thống kê, chúng ta thấy chỉ có 6/22 bản tục lệ của các thôn xã ghi chép địa điểm cúng lễ Hạ điền. Trong đó, các thôn/xã cúng Hạ điền tại đình 6/8 thôn xã, miếu 1/8 thôn xã (xã Vu Từ), gò 1/8 thôn xã (xã Vu Từ), cánh đồng 1/8 thôn xã (xã Phương Xá), diêm 1/8 thôn xã (xã Phương Xá) và công quán 1/8 thôn xã (xã Bản Nguyên). Các địa điểm cúng ở trên thì đình được nhiều nơi sử dụng nhất 6/8 thôn xã. Xã Phương Xá cúng lễ Hạ điền ở ba nơi đình, cánh đồng và diêm. Xã Vu Từ cúng Hạ điền ở miếu và gò. Các địa phương còn lại 6/8 thôn xã, chỉ cúng Hạ điền tại một địa điểm. Tuy nhiên, các thôn xã ở các tỉnh Hà Đông, Hưng Yên, Ninh Bình... lập đàn cúng tế Tiên Nông nhưng Phú Thọ thì không có.

2.3. Nguồn kinh phí sắm lễ

Để mua sắm lễ vật cúng Hạ điền, các làng xã có thể huy động từ nhiều nguồn khác nhau như: người dân góp tiền gạo, bỏ chia theo đầu người, tiền thuế, ruộng đất thờ cúng, nguồn lợi từ các khoản thu... Nguồn kinh phí sắm sửa lễ vật cúng tế tiết Hạ điền, chúng tôi thống kê được như sau:

Bảng 3: Nguồn kinh phí mua sắm lễ vật cúng tế tiết Hạ điền

TT	Tên sách	Ký hiệu	Thôn/xã	Bỏ chia	Thuế	Đồng dân	Khác
1.	Xuân Ứng	AFa12/2	+				
2.	Phú Lạc	AFa12/4				+	
3.	Mạch Lũng	AFa12/7	+				
4.	Thanh Hương	AFa12/16	+				
5.	Vu Từ	AFa12/24	+				
6.	Thanh Thuý	AFa12/17	+				
7.	Chân Mộng	AFa12/19	+				
8.	Tiên Ả	AFa12/19	+				
9.	Bản Nguyên	AFa12/28	+				
10.	Yên Lãng	AFa12/18	+				
11.	Dị Nậu	AFa12/30					Người mới lên hương lão bàn thượng
12.	Nha Môn	AFa12/21	+				
13.	Vân Mộng	AFa12/22	+				
14.	Tĩnh Xá	AFa12/33	+				
15.	Phú Động	AFa12/33	+				
16.	Đại Đồng	AFa12/40	+				
17.	Hi Cương	AFa12/29			+		

Theo thống kê từ bảng 3, chúng ta thấy có 17/22 thôn xã ghi chép nguồn kinh phí mua sắm lễ vật và 5/22 thôn xã không quy định việc này.

Kinh phí đến từ bốn nguồn, thứ nhất là người của thôn/xã đứng ra mua sắm lễ vật (14/17 thôn xã), thứ hai lấy từ tiền thuế (1/17 thôn xã), thứ ba do đồng dân đóng góp (1/17 thôn xã) và thứ tư là người thăng lên hương lão bàn thượng (1/17 thôn xã). Như vậy, kinh phí mua sắm lễ Hạ điền chủ yếu do các thôn/xã bỏ ra, tất nhiên kinh phí này từ quỹ chung của thôn/xã và do người dân đóng góp sử dụng vào các công việc chung của cộng đồng.

2.4. Lệ kính biếu

Mai Viên Đoàn Triển trong *An Nam phong tục sách* giải thích về lệ kính biếu như sau: "Trong lễ tế thần, khi lễ xong, nếu là lễ mặn thì lấy thủ lợn, cổ lợn, nếu là lễ chay thì dùng một mâm xôi, bánh vừa dâng cúng, kính biếu Tiên chỉ, Thờ chỉ, các vị đỗ đạt, chức sắc. Biếu Tiên chỉ thì dùng thủ lợn, biếu Thờ chỉ và chức sắc thì dùng cổ. Nếu (trong làng) không có người đỗ đạt hoặc chức sắc thì biếu kỳ mục hoặc người trùm trưởng lớn tuổi. Như thế gọi là phân biếu. Còn lại bao nhiêu thì dùng làm cỗ, chia đều cho trên dưới cùng thụ lộc. Cả trẻ con cũng có phần."⁶ Dưới đây, chúng tôi thống kê lệ kính biếu sau khi cúng tế tiết Hạ điền:

Bảng 4. Lệ kính biếu

TT	Tên sách	Ký hiệu	Chánh phó Lý trưởng	Chức sắc, kỳ dịch	Trùm trưởng	Binh lính	Khác
1.	Phương Xá	AFa12/3			+	+	

Theo thống kê từ bảng 4, tục lệ tỉnh Phú Thọ có 22 thôn xã ghi chép lễ cúng Hạ điền, nhưng chỉ có xã Phương Xá quy định lệ biếu sau khi cúng, còn lại các thôn/xã không quy định lệ biếu này. Đối tượng được biếu lễ vật là trùm trưởng và binh lính mà không có lệ biếu cho những người là Lý trưởng, Phó lý, Tiên chỉ, Thờ chỉ, chức sắc, kỳ dịch trong thôn/xã. Có lẽ, cúng tiết Hạ điền liên quan đến nông nghiệp, toàn dân cầu mong thóc lúa cấy xuống không bị sâu bệnh, mong muốn mùa màng bội thu... nên có thể nhận thấy nghi thức này là sự góp mặt của toàn dân (nông dân). Đó là đặc trưng của nghi thức cúng tế Hạ điền.

2.5. Lệ thụ lộc sau khi cúng tế

Mỗi cuộc cúng tế, thôn/xã sau khi kính biếu Lý trưởng, Phó lý, Tiên chỉ, Thờ chỉ, chức sắc, kỳ mục, chủ tế, người viết văn, những người tham gia làm lễ... một số lễ vật cúng nhất định, còn lại sẽ thụ lộc. Tuy nhiên, những người được hưởng lộc thân tùy theo phong tục của từng thôn/xã. Một số thôn/xã chỉ có chức sắc trong làng mới được hưởng lộc, nhưng cũng có nơi lộc chia đều cho dân ở đó hoặc tất cả dân làng ra đình hưởng lộc. Cụ thể, chúng tôi thống kê lệ thụ lộc như sau:

Bảng 5. Lệ thụ lộc

TT	Tên sách	Ký hiệu	Chủ tế	Chủ ruộng	Đồng dân	Khác
1.	Phú Lạc	AFa12/4			+	
2.	Chân Mộng	AFa12/9			+	
3.	Bản Nguyên	AFa12/28			+	
4.	Dị Nậu	AFa12/30			+	
5.	Nha Môn	AFa12/21			+	

⁶ An Nam phong tục sách (sdd), tr.56-57.

TT	Tên sách	Ký hiệu	Chủ tế	Chủ ruộng	Đồng dân	Khác
6.	Vân Mộng	AFa12/22			+	
7.	Mạn Lạn	AFa12/36			+	
8.	Đại Đồng	AFa12/40			+	
9.	Năng Yên	AFa12/40			+	

Từ bảng thống kê 5, chúng ta thấy có 9/22 thôn xã quy định lệ thụ lộc, còn lại tục lệ của 13/22 thôn xã không ghi chép về việc này. Trong đó, 9 thôn/xã quy định tất cả người dân trong thôn/xã được hưởng lộc. Có nơi quy định đồng dân già trẻ lớn bé ra đình, miếu cùng ăn uống hoặc chia lộc cho tất cả mọi người. Vì vậy, việc thụ lộc tiết Hạ điền ở các thôn/xã không phân biệt người có chức sắc hay người dân trong làng.

3. KẾT LUẬN

Lễ Hạ điền là một trong nhiều nghi lễ cúng tế thần linh ở làng xã xưa kia. Đây là nghi thức tín ngưỡng nông nghiệp, có sự tham gia của số đông dân chúng. Thời điểm diễn ra lễ cúng thường vào tháng 5, tháng 6 Âm lịch. Lễ vật cúng là những sản phẩm nông nghiệp mang đặc trưng địa phương. Địa điểm tổ chức cúng tế thường diễn ra tại đình. Bên cạnh đó, một số làng xã còn tổ chức cúng tiết Hạ điền tại cánh đồng, điếm, gò, miếu. Từ việc khảo cứu nguồn thư tịch Hán Nôm tại Viện Nghiên cứu Hán Nôm, chúng tôi tìm hiểu những nghi lễ thờ cúng tiết Hạ điền từ xưa ở vùng đất Phú Thọ nói riêng. Qua đó, có thể vận dụng, phát huy trong đời sống văn hoá tín ngưỡng ngày nay, góp phần giữ gìn và phát huy những giá trị truyền thống với một đất nước mang nền văn hoá nông nghiệp như Việt Nam. Tuy cuộc sống người dân hiện nay không còn quá phụ thuộc vào cây lúa, nhưng sản xuất nông nghiệp vẫn đóng vai trò quan trọng duy trì sự sống cho con người. Thể hiện mối quan hệ con người với tự nhiên "thiên nhân hợp nhất", con người sống hài hoà, gần gũi với thiên nhiên. Hơn nữa, lễ cúng Hạ điền còn là sinh hoạt văn hoá của làng xã xưa và mang ý nghĩa tâm linh, phản ánh khát vọng của người dân về cuộc sống bình yên, no đủ.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Bùi Xuân Đính (2022), *Bách khoa thư làng Việt cổ truyền*, Nxb Chính trị quốc gia sự thật, Hà Nội
2. Mai Viên Đoàn Triển (2007), *An Nam phong tục sách*, (Nguyễn Tô Lan dịch chú), Nxb Tri thức, Hà Nội
3. *Phú Thọ tỉnh Cẩm Khê huyện Phú Khê tổng các xã tục lệ*, ký hiệu AF a12/2, sách chữ Hán Nôm, lưu trữ tại Viện Nghiên cứu Hán Nôm (từ đây trở đi, các sách Hán Nôm đều được lưu trữ tại Viện Nghiên cứu Hán Nôm)
4. *Phú Thọ tỉnh Cẩm Khê huyện Trương Xá tổng Phú Lạc xã tục lệ*, ký hiệu AFa12/4
5. *Phú Thọ tỉnh Cẩm Khê huyện Vân Bán tổng Thụy Liễu xã Mạch Lũng thôn tục lệ*, ký hiệu AF a12/7
6. *Phú Thọ tỉnh Hạ Hoà huyện Y Sơn tổng Thanh Hương xã tục lệ*, ký hiệu AFa12/16
7. *Phú Thọ tỉnh Lâm Thao phủ Sơn Vi huyện Do Nghĩa tổng Vu Từ xã tục lệ*, ký hiệu AF a12/24
8. *Phú Thọ tỉnh Phù Ninh huyện Hạ Giáp tổng Thanh Thủy xã tục lệ*, ký hiệu AF a12/17
9. *Phú Thọ tỉnh Phù Ninh huyện Kim Lăng tổng các xã tục lệ*, ký hiệu AF a12/19
10. *Phú Thọ tỉnh Lâm Thao phủ Vĩnh Lại tổng Bản Nguyên xã tục lệ*, ký hiệu AF a12/28
11. *Phú Thọ tỉnh Tam Nông huyện Dị Nậu tổng Dị Nậu xã tục lệ*, ký hiệu AFa12/30
12. *Phú Thọ tỉnh Phù Ninh huyện Từ Đà tổng Nha Môn xã tục lệ*, ký hiệu AFa12/21
13. *Phú Thọ tỉnh Phù Ninh huyện Trám Nhĩ tổng Vân Mộng xã tục lệ*, ký hiệu AF a12/22

RESEARCHING ON “HA DIEN” SACRIFICATION RITUAL THROUGH SINO-NOM SOURCES: THE CASE OF WORSHIPING SPIRIT IN PHU THO PROVINCE

Abstract: *The "Ha dien" ceremony is a ritual and a stage in the agricultural production process of the Vietnamese village community, involving the participation of most villagers. This ceremony plays a significant role in agricultural rituals in many villages, praying for favorable weather conditions and bountiful harvests. The meaning of the "Ha dien" worship ritual demonstrates how closely humans are related to the natural world. This event is also a historical cultural and religious activity of the people in Phu Tho province in the past. The ritual typically calendar occurs in the lunar calendar 5th or 6th month. The offerings consist of agricultural products characteristic of the local area. The ceremony is usually held at the communal house. Through the collection of Sino-Nom ritual texts from Phu Tho province stored at the Institute of Sino-Nom Studies, we survey and study the "Ha dien" offering ritual to understand the traditional agricultural beliefs and practices, which are a cultural activity of ancient villages reflecting the people's aspirations for a peaceful and prosperous life.*

Keywords: *Agriculture, ceremony, deity, Ha Dien, Phu Tho province.*